

Muhammed el-Kumî'nin "Şemsü's Siyak" Risâlesinde Altın Orda Devleti'nin Başkenti Saray Şehrinde Ticaret Malları ve Fiyatları

Trade Goods and Prices in Saray, Capital of the Golden Horde, According to Muhammad al-Qūmī's *Shams al-Siyāq*

Fatih BOSTANCI

Sorumlu Yazar/Corresponding Author

Dr. Öğr. Üyesi Fatih BOSTANCI

Ardahan Üniversitesi,
İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,
Ardahan, Türkiye

ORCID: [0000-0003-3432-0320](https://orcid.org/0000-0003-3432-0320)
e-mail: bostanci.fatih@gmail.com

Başvuru/Submitted: 1 Ocak 2026
Kabul/Accepted: 21 Nisan 2026

Atıf: Bostancı, Fatih, "Muhammed el-Kumî'nin "Şemsü's Siyak" Risâlesinde Altın Orda Devleti'nin Başkenti Saray Şehrinde Ticaret Malları ve Fiyatları", *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 9/1 (Haziran 2026): 196-210.

Citation: Bostancı, Fatih, "Dying as a Christian in Sasanian Iran: Torture, Burial and the Cult of Relics in the Persian Martyr Ac Trade Goods and Prices in Saray, Capital of the Golden Horde, According to Muhammad al-Qūmī's *Shams al-Siyāq*", *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 9/1 (June 2026): 196-210.

Lisans/License:

OPEN ACCESS

Öz- Orta Çağ muhasebe defterleri, devletlerin maliye sistemlerinin kayıt altına alındığı mühim evraklardan birisidir. Bu kayıtlarda devletin tüm girdi-çıkışı defterlere yazılırdı. XI ve XIV. yüzyıllar arasında kapsayan muhasebe kayıtlarını barındıran risâle örnekleri mevcutken bu tarihten sonrası için mevcut risâleler yok denecek kadar azdır. Söz gelimi İlhanlılara ait çeşitli konularda yazılmış ve kayıt altına alınmış maliye muhasebe defterleri mevcuttur. Timurular döneminde ise bu muhasebe kayıtlarının tek örneği Muhammed el-Kumî tarafından önceki risâleler örnek alınarak meydana getirilerek oluşturulmuştur. Kumî'nin devlet muhasebe kayıtlarını derleyecek tek örnek çalışması XV. yüzyıl maliye çalışmaları bakımından son derece önemlidir. Bu çalışmada Muhammed el-Kumî'nin yazmış olduğu Şemsü's-Siyak adlı risâlesi ile bu risâlede kayıt altına alınmış bir tacirin ticaret raporları hakkında bilgi verilmiştir. Aynı zamanda söz konusu tacirin Altın Orda başkenti Saray şehrinde yaptığı ticarete dair veriler tablolarla desteklenecek şekilde değerlendirilmiştir. Çalışmanın ana konusunu Kumî'nin Şemsü's-Siyak adlı risâlesi ile Altın Orda başkenti Saray şehrindeki ticaret malları ve fiyatları teşkil etmiştir. Bu çalışma giriş ve iki alt başlıkta mütalaa edilmiştir. Giriş kısmında Altın Orda Devleti'nin kuruluşuna kısaca değinilmiştir. Ardından devletin kuruluşuyla birlikte başkent Saray şehrinin kuruluşu ve bir ticaret şehri özelliğini kazanmasına dair muhtasar bilgi verilmiştir. Çalışmanın birinci alt başlığında Muhammed el-Kumî ve kaleme aldığı Şemsü's-Siyak eseri hakkında bilgi verilmiştir. İkinci alt başlıkta ise Saray şehrindeki ticaret malları ve bunların fiyatına dair bilgiler tablolar eşliğinde incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler– Altın Orda, Muhammed Kumî, Şemsü's-Siyak, Saray, Ticaret.

Abstract – Medieval accounting ledgers constitute key sources for reconstructing the fiscal systems of premodern states. These records document both state revenues and expenditures in detail. While there are examples of treatises containing accounting records covering the period between the 11th and 14th centuries, there are very few treatises available for the period after this date. For instance, several fiscal accounting records from the Ilkhanid period have survived. In the Timurid period, a rare example of such accounting compilations was produced by Muhammad al-Qūmī, drawing on earlier treatises. Qūmī's work represents a significant source for the study of fifteenth century fiscal practices. This study examines Muhammad al-Qūmī's treatise *Shams al-Siyāq* and the Merchant records contained within it. It also data on the merchant's commercial activities Saray, the capital of the Golden Horde, supported by tabulated evidence. The main subject of the study is Qūmī's treatise entitled *Shams al-Siyāq* and the trade goods and prices in the Golden Horde capital city of Saray. The article is structured into an introduction and two main sections. The introduction briefly touches upon the founding of the Golden Horde State. It then provides concise information on the founding of the capital city of Saray and its emergence as a trading city alongside the establishment of the state. The first subheading of the study provides information about Muhammad al-Qūmī and his work, *Shams al-Siyāq*. The second subheading examines information about trade goods in the city of Saray and their prices, accompanied by tables.

Keywords– Golden Horde, Muhammad al-Qūmī, *Shams al-Siyāq*, Saray, Trade.

Yayın Tarihi	26 Haziran 2026
Hakem Sayısı	Ön İnceleme: İki İç Hakem (Editör-Yayın Kurulu Üyesi) İçerik İncelemesi: Üç Dış Hakem
Değerlendirme	Çift Taraflı Kör Hakemlik
Benzerlik Taraması	Yapıldı-İntihal.Net
Etik Bildirim	ortacagarastirmalaridergisi@gmail.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Herhangi bir fon, hibe veya başka bir destek alınmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanır. https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr
Date of Publication	26 June 2026
Reviewers	Single Anonymized - Two Internal (Editor board member) Double Anonymized - Three External
Review Reports	Double-blind
Plagiarism Checks	Yes – İntihal.Net
Complaints	ortacagarastirmalaridergisi@gmail.com
Conflicts of Interest	The Author(s) declare(s) that there is no conflict of interest.
Grant Support	No funds, grants, or other support was received.
Copyright & License	Author(s) publishing with the journal retain(s) the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0. https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr

EXTENDED ABSTRACT

After Genghis Khan's death, the Mongol Empire was divided among his four sons, who were the four pillars of the empire: Jochi, Ögedei, Chagatai, and Tolui. From this division, the Jochi Ulus gained control of the western territories of the state. Since Jochi died before his father, the right to rule these lands passed to his heirs. By Genghis Khan's decree, the western territories were entrusted to Jochi's son, Batu Khan, and the sovereignty of these lands and a portion of the spoils were to be sent to the Jochi Ulus, and thus to Batu Khan. Following this division, a Mongol-Turkic state known as the Golden Horde emerged in the northwestern territories of the Mongol Empire, extending as far as the borders of Hungary. Also known as the Jochi Ulus after its founder, the Golden Horde State was established in the city of Saray near the Itil River as a result of Batu Khan's western campaigns between 1236 and 1242. The establishment of Saray by Batu Khan on a plain along the left bank of the Volga River was not arbitrary. This region was located on the route to the Bulgar cities, which were stopping points for trade caravans. This route, previously connected to the Volga Bulgar cities disrupted by Kipchak campaigns, played a crucial role in shaping Saray as a commercial center. The location of the city reflects its function as both a transit point and a central hub of the northern trade routes. The city functioned not only as a center of political authority but also as a focal point of industry, trade, and cultural life. Accordingly, the capital of the newly established state assumed a central role in these developments. The links in this fundamental chain, which began with Batu Khan, were further developed by his successors. Primary sources indicate that the city developed a distinct commercial identity.

One of the principal sources for understanding the economic structure of the state is the treatise entitled *Shams al-Siyāq*, written in Herat during the reign of Shahrukh by 'Alī b. Muḥammad al-Qūmī. Muḥammad al-Qūmī made additions to this work by drawing on the accounting ledgers previously written by Mawlana Sharaf al-Din Fazl, Bahro's-Siyāq, and Abdullah Puser Muḥammad ibn Kiya al-Mazandarani, *Risala al-Falakiyya*. The text, consisting of a total of 33 pages, is written in divani script.

A significant part of Şemso's-Siyāq is devoted to the ninth chapter. In this chapter, the author attempts to reveal the fundamental arguments of the fiscal system and also adds to his work the terminology used by tax officials in fiscal administration. The author also incorporates the commercial records of Shams al-Din Muḥammad, who traded in cities such as Herat, Urgench, Saray, Shiraz, and Yazd in 1438. Shams al-Din Muḥammad conducted a substantial trade in the aforementioned cities according to the orders requested and the price scales of that period. He recorded all the accounts of how much the goods he traded cost in each city in this accounting ledger. Ali Shirazi also used this trade list to reveal the contents of the finance ledger. The general purpose of this study is to obtain general data on trade goods and their prices, which are rarely mentioned in medieval general chronicles. For this reason, trade goods and their prices in the city of Saray, the capital of the Golden Horde, have been the specific subject of this study. It will be seen that the merchant named Shams al-Din Muḥammad sold the goods he purchased from Herat here, then bought goods on order in Saray and sold them again in Herat, Shiraz, and Yazd with the aim of making a profit.

GİRİŞ

Cengiz Han'ın ölümünün ardından, Moğol Devleti, Cuci, Ögedey, Çağatay ve Tuluy arasında vasiyete göre ülüşlere ayrılmıştı.¹ Bu üleşirmeden Cuci ve ahfadı devletin batı topraklarının hâkimi oldular. Bununla birlikte Cuci'nin erken ölümünden dolayı bu toprakların yönetim hakkı varislerine kaldı. Cengiz Han'ın düsturuyla batı toprakları Cuci'nin oğlu Batu'ya tevdi edildiği² gibi ortak mirasın ekonomik payı da Batu'ya verildi.³ İşte bu toprak paylaşımının ardından Moğol Devleti'nin kuzeydoğusunda; Macaristan sınırlarına ulaşan bir bölgeyi kapsayan ve tarih literatüründe Altın Orda adıyla zikredilen devletin temelleri böylelikle atıldı.⁴ Altın Orda Devleti, Batu Han'ın altı yıllık [1236-1242] Batı Seferlerinin⁵ başarıyla nihayete erdirilmesiyle Tuna Nehri'nin yakınlarındaki Saray şehrinde temelleri atılarak kuruldu.⁶ Saray şehrinin kuruluşu ve bir ticaret şehri hüviyetini kazanmasına gelince; herhalde Batu Han, Saray şehrini İtil Nehri'nin sol yakasındaki bir ovada tesadüfen kurdu. Bir kere bu bölge ticaret kervanlarının uğrak noktası olan Bulgar şehirlerine geçişin olduğu güzergâh üzerinde yer almaktaydı.⁷ Kıpçak seferleri ile dağılan Bulgar şehirlerinin cazibesinin Saray'da ortaya çıkarılması muhakkak bilinen ve takip edilen bir yoldu.⁸ Bu nedenle Kuzey ticaret güzergâhının hem geçiş hem de ana merkezi olması bakımından şehrin burada inşa edildiği muhakkaktı. Şehir sadece siyasi otoriteyi temsil edecek bir yapıdan ziyade sanayi, ticaret ve kültürel alanda da ön planda olmalıydı. Yeni kurulan devletin başkentine elbette bu minvalde ehemmiyet verilmeliydi. Batu Han ile başlayan bu temel zincirinin halkaları onun halefleri tarafından daha da geliştirildi.⁹ Nitekim şehrin bir ticarî kimlik kazandığını kaynaklarda rahatlıkla görebilmekteyiz.¹⁰

Batu Han, Deşt-i Kıpçak ovasının tarıma elverişli olmadığından ötürü devlete ekonomik katkı sağlayacak unsurun ticaret olduğunu biliyordu. Bölge ekolojik açıdan göz önünde bulundurulduğunda tarım yapmaya elverişli geniş arazilere sahip değildi. İdareciler, topraktan kazancın sınırlı olduğunu ön görerek şehir planlamasına, dolayısıyla da ticaret potansiyelinin artırılmasına daha fazla gayret göstermiş olmalıydı. Yöneticiler, başta Saray şehri olmak üzere hâkim oldukları diğer bölgelerde ticareti arttırmak üzere faaliyetler yürüttüler. Ekonomik yatırımların önemli bir safhasını oluşturan ticaret hayatı devletler için adeta bir can damarıydı. Altın Orda Devleti'nin kuruluşundan önce Deşt-i Kıpçak ve Rusya'da düzenli ve güvenli bir ticaret hayatı ile ticaret yolları zaten vardı. Bu yollardan biri

¹ Reşîdüddîn Fâzılülâh Hamedânî, *Câmi'ü't-Tevârih*, tash. Muhammed Ruşen-Mustafa Musevi, (Tahran: Miras-ı Mektûb, 1373), I: 30; Muhammed b. Havend Şah b. Mahmûd Mîrhând, *Târih-i Ravzatü's-Sefâ fi Sîreti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ*, tash. Cemşid Kıyanfer, (Tahran: İntişarat-ı Esatir, 1385), VI/II: 4002; Şirin Beyani, *Zen der Asr-ı Moğol*, (Tahran: Ustad-ı Danişgah-i, 1388), 51; Terc. Moğol Dönemi İran'ında Kadın, çev. Mustafa Uyar, (Ankara: TTK Yayınları, 2015), 42.

² Esasen Cuci'nin ölümünden sonra büyük oğulları Orda, Batu ve Şiban arasında kroniklere yansıyan kardeşler arasında tahta geçme nezaketi görüldüğü gibi değildi. Bu konuda tafsilatlı bilgi için bkz. Altay Tayfun Özcan, *Batu (1206-1255) Cengiz Han'ın Batıdaki Mirasçısı*, (İstanbul: Kronik Yayınları, 2024), 23-29.

³ Reşîdü'd-dîn, *Câmi'ü't-Tevârih*, I: 732; Mustafa Kafalı, *Altın Orda Hanlığı'nın Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, (İstanbul: İstanbul Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1976), 17; Dinçer Koç, *Altın Orda Tarihi*, (İstanbul: Bilgeoğuz Yayınları, 2025), 30-31.

⁴ Rene Grousset, *Bozkır İmparatorluğu (Attila-Cengiz Han-Timur)*, çev. M. Reşat Uzmen, (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2017), 303; İlyas Kemaloğlu, *Altın Orda ve Rusya "Rusya Üzerinde Türk-Tatar Etkisi"*, (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2015), 71; Akdes Nimet Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, (Ankara: TTK Yayınları, 2019), 121-123.

⁵ Kurat, *Türk Kavimleri ve Devletleri*, 121; A.YU. Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, çev. Hasan Eren, (Ankara: TTK Yayınları, 1992), 29.

⁶ Saray şehrinin muhtevası ve kuruluşu hakkında bkz. İlyas Kemaloğlu, "Saray", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 2009), 36: 121-122.

⁷ Bulgar kentinin ticarî potansiyeli İtil Bulgar Hanlığı zamanı ve hatta öncesine kadar yüksekti. Nitekim ticaret alanı daha önceleri İtil boylarında iken Hazar Kağanlığı, Samaniler ve bölgedeki yüksek bir güç potansiyeli olma yolunda olan Bulgarların ticaret alanlarına hâkim olma arzularının getirdiği netice ile Bulgar şehri daha cazibeli bir yer olmaya başladı. Bu konuya dair teferruatlı bilgi için bkz. Altay Tayfun Özcan, *Hazar Kağanlığı ve Etrafındaki Dünya*, (İstanbul: Kronik Yayınları, 2019), 99-100, 297-308; Dinçer Koç, *İdil Bulgarları*, (İstanbul: Selenge Yayınları, 2021), 315-318.

⁸ Altay Tayfun Özcan, *Moğol-Rus İlişkileri (1223-1341)*, (Ankara: TTK Yayınları, 2017), 135-136.

⁹ Bu konuya dair tafsilatlı bilgi için bkz. Fatih Bostancı, "Altın Orda Devleti'nde Yerleşik Hayatın İlk İzleri: Saray Şehri", *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 3/6, 2021, 229-240; Merve Sürücü-Ensar Macit, "Moğolların Kuzey'e Açılan Kapıları: Saray ve Saray el-Cedid", *Selçuk Türkiyat*, 65, 2025, 35-54.

¹⁰ el-Ömerî, İbn Battûta, Ebu'l-Fida ve İbn Arabşah gibi hem çağdaş hem muahhar dönem kaynakları şehrin ticarî bakımından ehemmiyetini vurgulamışlardır. el-Ömerî, *Mesâlikü'l-İbsâr fi Memâlikü'l-İmsâr (Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım)*, çev. D. Ahsen Batur, (İstanbul: Selenge Yayınları, 2014), 128; Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, çev. A. Sait Aykut, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2000), I: 517-518; Ebu'l Fida, *Ebu'l Fida Coğrafyası (Takvim'ül Büldan)*, çev. Ramazan Şeşen, (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2017), 192; İbn Arabşah, *Acaibu'l Makdûr*, çev. D. Ahsen Batur, (İstanbul: Selenge Yayınları, 2012), 136.

bu çalışmanın da genel çerçevesini kapsayan Harezm, İran ve Türkistan'a kadar uzanan yoldu. Modern zamanlarda *İdil yolu* olarak bilinen bu güzergâh, VI-X. yüzyıllar arasında en önemli ticaret yollarından biriydi. Bununla birlikte diğer bir alternatif yol ise o zamanlar Batı'ya doğru uzanan ve *Grek yolu* olarak anılan bir yoldu. *İdil yolunda* güvenliğin azalması ve Halifeliliğin zayıflamasından dolayı Deşt-i Kıpçak üzerinden ticaret mallarının İran ve Türkistan yerine Don ve Dnyeper ırmakları üzerinden Batı'ya yönelmesiyle neticelenen bir değişim meydana geldi. Bu durum elbette Batı'da Bizans gibi devletleri sevindirirken Doğu'da bir krizin de yaşanmasına sebep oldu. Ancak Altın Orda Devleti'nin bu coğrafyada kurulması ile bölgedeki ticaret ağırlığının yeniden *İdil yoluna* kayması muhakkak dengeleri değiştirdi. Özellikle İpek Yolu'nun *İdil yoluna* bağlanmasıyla iki önemli ticaret yolu Altın Orda Devleti'nin başkenti Saray'da kenetlenmek suretiyle tek bir ticaret yolu haline getirildi.¹¹ Bu açıdan Batu Han'dan Toktamış zamanına ve hatta daha sonraki hanlar Kuzey İpek Yolu konusunda daima mücadele içinde olmuşlardır.¹² Yine Batu Han zamanından itibaren İtil Bulgarları'nın önemli ticaret merkezleri ile güzergâhları¹³ güneyden kuzeye kaydırılarak Saray şehrinde oluşturulmaya çalışıldı. Sadece güney-kuzey güzergâhıyla yetinmeyip aynı zamanda Avrupa'dan Bulgar'a ve Harezm'den Bulgar'a gelen ticaret kervanlarının¹⁴ da buluşma noktasını Saray şehrine taşımak üzere hareket etti.¹⁵ Bu minvalde Batu Han, Asya'dan Avrupa'ya, Güney'den Kuzey'e olacak şekilde ticaret güzergâhlarının kesiştiği bölgeye şehir kurdu.¹⁶

Ticaret ve sanayinin son derece önemli bir merkezi konumunda olan Saray şehri, güçlü bir insan gücü rezervine ve bol miktarda tüccar sermayesine ihtiyaç duyuyordu. Bu nedenle geçim sağlamak ve hatta servet edinmek için çokça fırsat vardı. Başkente çekilen insanlar nispeten uzak bölgelerden geliyordu; çünkü yakınlardaki bozkırlar, şehir hayatına uyum sağlamakta güçlük çeken göçebelerle dolu olduğundan, göçmen sağlamak için uygun bir kaynak teşkil etmiyordu. Bu durum belki de Saray'da yaşayan halkların çeşitliliğini açıklamaktadır.¹⁷

1. Muhammed el-Kumî ve Şemsü's-Siyak Adlı Risâlesinin Muhtevası

Timurlular zamanında kuruluşun itibaren devletin maliye ve muhasebe kayıtlarının arşivlendiği bir evrak olduğu muhtemeldir. Nitekim dönem kaynakları bu konuda doğrudan bilgi vermeseler de malî meselelerde böyle bir arşivin varlığından söz etmektedirler. Fakat maliye kayıtlarına dair elde bulunan ve günümüze ulaşan tek bir eser mevcuttur. Bu eser de Şahrüh Dönemi'nde Herat'ta, Ali b. Muhammed el-Kumî tarafından kaleme alınan *Şemsü's-Siyak*'tır.¹⁸ Muhammed el-Kumî, bu eserini kendisinden önce kaleme alınmış olan Mevlâna Şerafeddin Fazl'ın *Bahrü's-Siyak* ve Abdullah Püser Muhammed b. Kiya el-Mazenderani'nin *Risâle-i Felekiyye* adlı muhasebe defterlerinden faydalanarak kaleme almıştır.¹⁹ Kumî'nin bu eseri otuz üç varaktan oluşmakta olup divanî hattıyla meydana getirilmiştir. Muhammed el-Kumî'nin, diğer bir adı da Ali Şirazi idi. Kumî, Şahrüh Bahadır'ın Herat'ta olduğu [1418-1447] dönemde veziri Pir Ahmed Havafi'nin²⁰ memur kadrosunda idi. Kumî, onun himayesinde malî konularda kıymete değer bir görev yürüttü. Nitekim bir mecliste Mevlâna Şerafeddin'in *Bahrü's-Siyak* adlı risâlesi hakkında konuşmalarında Pir Ahmed, Ali Şirazi'yi yönetim ve maliye idaresi üzerine bir risâle yazmakla görevlendirdi. Muhtemelen 1441 yılında yazılan Kumî'nin bu eseri on fasıla ayrılmıştır. Eserin ilk üç faslı Nasrüddin Tusî'nin Hülegü Han için yazdığı risâlesinin kopyasıdır.²¹ Ali Şirazi, Tusî'nin eserinden yararlanmakla birlikte bundan bahsetmemiştir. Ancak her iki risale

¹¹ Özcan, *Moğol-Rus İlişkileri*, 430-431.

¹² Altın Orda Hanlarının Kuzey İpek Yolu konusundaki faaliyetleri için bkz. Ekrem Kalan, "XIII. Yüzyıllarda Kuzey İpek Yolu ve Altın Orda Hanları'nın Ticaret Politikaları", *Avrasya Etüdleri*, 45/2015-I, *İpek Yolu Özel Sayısı*, TİKA, Ankara 2014, 55.

¹³ İtil Bulgarlarının sosyo-ekonomik durumlarına dair kapsamlı bilgi için bkz. Koç, *İdil Bulgarları*, 280-329.

¹⁴ İtil Bulgarları zamanında ticaret güzergâhları ve bölgesel ticarete dair bkz. Koç, *İdil Bulgarları*, 315-333.

¹⁵ Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, 46-47.

¹⁶ Sürücü-Macit, "Moğolların Kuzey'e Açılan Kapıları: Saray ve Saray el-Cedid", 45.

¹⁷ M. Malowist, M. Saraï la Nouvelle, capitale de la Horde d'Or. (R. Kimball, çev.). *Western Europe, Eastern Europe and World Development, 13th-18th Centuries*, ed. J. Batou & H. Szljajfer, (Brill: Leiden-Boston, 2010), 332.

¹⁸ İsmail Aka, *Mirza Şahrüh ve Zamanı (1405-1447)*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1994), XXIII.

¹⁹ Karşılaştırmak için bkz. Abdullah Püser Muhammed b. Kiya el-Mazenderani, *Risale-i Felekiyye (Kitab-us Siyakat)*, çev. İsmail Otar, (İstanbul: İSMIMO Yayınları 2013).

²⁰ Hoca Giyaseddin Pir Ahmed Havafi'nin biyografisi hakkında tafsilatlı bilgi için bkz. Giyasüddin b. Hümmüddin Hüseyin-i Hândmîr, *Düstürü'l-Vüzerâ*, tash. Seyyid Nefisî, (Tahran: İntişarât-ı İkbâl, 1317), 356.

²¹ Nasreddin Tusî'nin Hülegü Han adına oluşturduğu risâlenin muhtevası hakkında bkz. M. Minovî and V. Minorsky, "Nasir al-Din Tusî on Finance", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, VOL. 10, No. 3, 1940, 755-789.

karşılaştırıldığında başlangıçtaki üç faslın Tusî'nin eserinden alındığı müşahede edilmektedir. *Şemsü's-Siyak*'ın dört, sekizinci ve onuncu fasılları Orta Çağ malî sisteminin retorik ayrıntılarının en geniş yelpazesini içermektedir. Kumî, söz konusu fasıllarda Mazenderanî'nin *Risâle-i Felekiyye*'sinde olduğu gibi sayısal rakamlarla oldukça ilgilenmiştir.²² Fakat *Şemsü's-Siyak*'ı zikredilen bu iki eserden ayıran en önemli özellik eserin Herat'ta yazılmış olmasıdır. Nitekim sözü edilen diğer iki eser Tebriz'de yazılmıştı.²³ Bu sebeple Tusî ve Mazenderanî'nin yazmış oldukları risaleler daha çok Orta Çağ Yakındoğu'sunun iktisadî retorliğini ortaya çıkarırken, Kumî sadece Timurluların başkenti Herat hususiyetinde Türkistan'ı içine alan genel bir malî sistem yapısına dair bir önek oluşturmuştur. Tüm bunlarla birlikte Kumî, her iki coğrafyanın malî sistemlerini harmanlayarak XV. yüzyılın ortalarına ait bir muhasebe emsalini meydana getirmiştir.²⁴

Şemsü's-Siyak'ı bu çalışmada esas önemli kılan dokuzuncu bölümdür. Kumî eserinin bu bölümünde malî sistemin kanıtları ile vergi toplayan memurların bu dönemde kullandıkları vergi ıstılahlarını zikretmiştir. Diğer taraftan ortaya çıkardığı bu sonuçlara misal vermek açısından muhtemelen Timurlu sarayı içerisinde tanınır biri olan Şemseddîn Muhammed'in 1438 yılında Herat, Ürgenç, Saray ve Yezd şehirlerinde yaptığı ticaret raporunu kullandı. Nitekim Şemseddîn Muhammed, bu ticaret raporunda hangi şehirde ne kadar mal aldığını, malların fiyatını, o şehirde ödediği vergi miktarı ile vergi ıstılahını ve şehirde kullanılan para birimini tafsilatıyla yazdı. Kumî de Şemseddîn Muhammed'in bu raporunu yazmış olduğu risâlesi için bir kaynak olarak kullandı. Kumî'nin zikredilen bu eseri tek nüsha halinde Topkapı Sarayı'nda muhafaza edilmektedir.²⁵ Walther Hinz, Kumî'nin bu risâlesi hakkında detaylı bir çalışma meydana getirmiştir.²⁶

Walther Hinz'e göre; Geç Orta Çağ'da Yakın Doğu'nun ekonomik ve sosyal tarihi hala tamamen araştırılmış bir alan değildir. W. Heyd'in Levant ticaretinin tarihi üzerine yaptığı ve esas olarak batılı kayıtlara dayanan çalışmasının şimdiye kadar Doğu biliminde bir rakibi olmamıştır. Yine Hinz'in kendi zamanında yaptığı araştırmalara göre Arap, Fars ve Türk kronikleri Doğu'nun ekonomik tarihi için yeterli kaynaklar değildir. Konuyla ilgili sadece dağınık bireysel notlar içerirler ve bunlar çoğunlukla olağandışı durumlara atıfta bulunmaktadır. Yani normal ekonomik ve sosyal hayatı tanımlayacak birikimde bir zenginliğe sahip değillerdir. Yakın Doğu'nun 1000 ile 1500 yılları arasındaki yönetim ve ekonomisini incelemek için kilit ülke olan İran'ın yazıtları hala keşfedilmeyi beklemektedir. Diğer taraftan çoğu henüz yeterince işlenmemiş gün ışığına çıkan az sayıdaki belge, Türkistan, İran ve Yakın Doğu'nun ekonomik durumunu ortaya çıkarmada henüz güçlü veriler sunmamaktadır. Ancak kendi döneminden bu yana doğu dünyasının ekonomik tarihine ilişkin birçok araştırma eser meydana getirilmiştir.²⁷

Orta Çağ devletlerinin divân kayıtlarındaki idarî ve malî dokümanları temel kaynaklar arasındadır. İnşâ eserleri olarak adlandırılan bu metinler, sadece düzensiz bir şekilde değerlendirilmiş olsa da genellikle uzun zamandır bilinirken, Orta Çağ idarî kayıtları ancak son yirmi yılda gün ışığına çıkarılmıştır. Bunların amacı bir zamanlar divânda yüksek idari hizmet kariyeri için adayların eğitilmesiydi. *Saadet-Nâme* 1309 ve *Risâle-i Felekiyye* 1364 civarında yazılmıştır. Bu risâleler, malî idare ve ekonomik kanunlar hakkında tutarlı bir açıklama yapma niyetinde değildir, ancak bu konuda zengin bilgi içermektedirler.²⁸

²² Hinz, *Risale-i Felekiyye*'yi çalıştıktan sonra yapmış olduğu karşılaştırmalarda bu sonuca varmıştır. Söz konusu eserine dair bkz. Walther Hinz, *Die Risâle-ye Falakiyyâ Des 'Abdollah Ibn Moḥammad Ibn Kiyâ al-Mâzandarânî Ein persischer Leitfaden des staatlichen Rechnungswesens (um 1363)* (Wiesbaden: Franz Steiner Verlag GmbH, 1952).

²³ İlhanlılar zamanında yazılan münşe'ât ve risalelerin örneklerine dair bkz. Osman G. Özgüdenli, "İlhanlı Devrine Ait Anonim Bir Münşe'at Mecmû'ası: Risâle Al-Şâhibiyya", *Belleten*, 63/238, 1999, 725-744.

²⁴ Walther Hinz, "Ein orientalisches Handelsunternehmen im 15. Jahrhundert", *Die Welts des Orients* Bd. 1, H. 4, 1950, 313-314; Fatih Bostancı, *Timurlu Devleti'nin İktisadî Yapısı*, (İstanbul: Efeakademi Yayınları, 2024), 12-13.

²⁵ Ali b. Muhammed el-Kumî, *Şemsü's-Siyak*, Ayasofya Kütüphanesi nr. 3986.

²⁶ Hinz, "Ein orientalisches Handelsunternehmen im 15. Jahrhundert", 313-340.

²⁷ Bu konuya dair pek çok araştırmacı zikredilebilir. Fakat çalışmanın amacı dışında olduğundan burada Ortaçağ İslam ekonomisine dair rehberlik edecek eserler ve bu eserlerin muhtevası için bkz. Ahmet N. Özdal, *Ortaçağ Ekonomisi ve Müslüman Tüccarlar (X-XIV. Yüzyıllar)*, (İstanbul: Selenge Yayınları, 2016; Ahmet N. Özdal, *Ortaçağ İslam Dünyasında Ekonomik Ekosistem*, (İstanbul: Timaş Yayınları, 2019).

²⁸ Hinz, "Ein orientalisches Handelsunternehmen im 15. Jahrhundert", 313.

Yukarıda da zikredildiği gibi *Şemsü's-Siyak*'ın 9. bölümü özellikle önemlidir. Bu bölümde Ali Şirazi temel olarak sadece *haşv* ve *barz* teknik terimlerinin anlamını açıklamak istemiştir. Vergi memurlarının dilinde *haşv*, sağ yani başlangıç veya konu sütununa girilen nihai sayı ürününün hesaplanmadığı bir muhasebe kalemini ifade ederken; *barz*, sol veya denge sütununa girilmesi gereken nihai sayı ürününün hesaplandığı bir muhasebe kalemini ifade eder. Bu terimleri bir örnekle açıklamak için Ali Şirazi, Herat hazinesi defterlerinden kendi türünde benzersiz olan bir kayıt seçti. Bu kayıt Şemseddin Muhammed'in 1438'de Herat ve Ürgenç üzerinden Volga'daki Saray'a giderek, aldığı sermaye ile ticaret yolculuğu yaparak hesap defterini tuttuğu bir kayıttır.²⁹ Burada adı geçen tüccarın Saray şehrinde satın aldığı ticaret mallarının muhtevası ile bu malların fiyatları hakkında bilgi verilecektir.

2. Saray Şehrindeki Ticaret Malları ve Fiyatları

Bu başlıkta ele alınacak konulara geçmeden önce Timurluların kuzey toprakları üzerindeki faaliyetlerine kısaca değinmekte fayda vardır. Nitekim Timurlu başkentinden Altın Orda başkentine giden tüccarın Timurlular bünyesinde olmasından ötürü bu devletin adı geçen yerlerdeki politikaları incelenmeye değerdir.

Timurlu Devleti'nin hükümdarı Emir Timur, devletini tesis ettikten sonra başkent Semerkand'ı ekonomik bakımdan daha işlevli hale getirmek amacıyla burada özellikle ticaretin yaygınlaşmasına çaba harcadı. Bu çabalarından biri de İpek Yolu'ndan faydalanmak düşüncesiyle Deşt-i Kıpçak'a doğru harekete geçmesiydi. Onun Harezm'e ve daha sonra Saray şehrine seferleri Hazar'ın kuzey ticaret güzergâhının Karadeniz bölgesine işleyen tarafı etkisiz hale getirmek içindi. Bu maksatla ticaret güzergâhlarının yönünü değiştirmek üzere harekete geçen Emir Timur güzergâhı Maverâünnehir ve Semerkand'a taşıdı.³⁰ O, böylece Semerkand'ı İpek Yolu'nun merkez güzergâhı yapmayı planladı. Bu bakımdan Çin ve Sibirya'dan gelen kervanlar Semerkand'dan geçmeye başladı. Ayrıca samur ve samur derisini Sibirya'dan ve Rus deri türleri ile keten mallarını Rus tüccarlar bu güzergâhtan geçiriyorlardı.³¹ Bununla birlikte 1397 yılında Emir Timur, Toktamış'ı ortadan kaldırmak üzere Deşt-i Kıpçak'a sefer yaptı. Timur'un Deşt-i Kıpçak seferlerinin amaçları arasında siyasî ve askerî stratejilerinin yanında ekonomik sebepler de bulunmaktaydı. Özellikle bu dönemde ekonomik bakımdan güçlü olan Saray ve Hacı-Tarhan şehirlerinin işlevsiz hale getirilmesi bu açıdan değerlendirilebilir. Nitekim Emir Timur adı geçen şehirlerde ticarete dair ganimetleri ve malları Semerkand'a taşıdı.³² Ayrıca Timur, bizzat Hacı Tarhan'ı ele geçirdi.³³ Saray şehrinin yönetim memuriyetini ise Emir-zâde Pir Muhammed'e verdi.³⁴ Emir Timur tüm bunlardan önce Deşt-i Kıpçak ile siyasî ve ekonomik münasebetleri güçlü bir bölge olan Harezm şehrinin bu meziyetlerini zayıflatmak maksadıyla bölgeye birçok defa sefer düzenledi. Esasen Harezm şehri önemli ticaret şehriydi. Şehir, İslamiyet'in ilk zamanlarından itibaren birçok bölge ile ticarî münasebetlere sahipti. Öyle ki şehir, eski zamanlardan beri İran'dan Türkistan ve Çin'e kadar ağlarını uzatan mühim ticaret güzergâhlarının kavşak noktasında yer alma üstünlüğünü elinde bulunduran bereketli Merv toprakları ile birleşmekteydi. Bundan ötürü söz konusu güzergâhlar üzerinde bulunan yerleşim yerlerinin ekonomik açıdan daha iyi durumda olmaları için çoğu zaman ticaret mekânlarına olan mevkileri göz önünde bulundurulurdu.³⁵ Bununla birlikte Harezm ticaret güzergâhı Deşt-i Kıpçak'ta, Timur'dan önce de daima hareketliydi. Diğer taraftan Harezm'den Saray şehrine ve oradan da Karadeniz, Tana ve Kefe limanlarına ulaşan alternatif güzergâhlar da vardı. Emir Timur bu hareketleri yolları Hazar Denizi kıyılarına aktarmak için gayret sarf etmekteydi. Diğer taraftan bu

²⁹ Hinz, "Ein orientalisches Handelsunternehmen im 15. Jahrhundert", 315.

³⁰ Irene Frank-David M. Brownstone, *The Silk Road a History*, (New York: Publication Data, 1986), 261.

³¹ Frank-Brownstone, *The Silk Road a History*, 260-262.

³² Şihabeddin Abdullah Hafız-ı Ebrû, *Zübdetü't-Tevârih*, tash. Kemal Hac Seyyid Cevadî, (Tahran: Vezaret-i Ferheng ü Erşad-ı İslamî, 1380), II: 809.

³³ Şerafeddin Ali Yezdî, *Zafername*, tash. Abdülhüseyn Nevayî, neşr., (Tahran: Meclis-i Şurayî İslamî, 1387), I: 825.

³⁴ Muhammed Yusuf Vale-i İsfahanî, *Tarih-i Holdberin (Tarih-i Timuriyân ü Türkmenân)*, tash. Mir Haşim Muhaddes, (Tahran: İntişarât-ı Miras-ı Mektub, 1379), 217-219.

³⁵ Richard Nelson Frye, *The History of Ancient Iran*, (München: C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, 1984), 18; Şahram Ferhnağî -Cemşid Nevruzî-Şehram Yusufî Fer-Huşeng Hüsvrebeği, "Avamil-i Müessir ber Vaziyeti Ticaret Horasan ve Maverâünnehir der devran-ı Timuriyan", *Mecelle-i Pejoheşha-i Tarih-i İran ve İslam*, 23/1397, 159.

hedefle Saray ve Hacı Tarhan'a sefer düzenledi.³⁶ Aslında Emir Timur'un Deşt-i Kıpçak şehirlerini yerle bir ettiği veya buraları artık toparlanamayacak duruma getirdiği yönündeki rivayetlerin³⁷ pek de gerçeği yansıtmadığı anlaşılmaktadır. Çünkü Timur'dan sonraki dönemde Saray'ın hala oldukça işlek bir yapıda olduğu görülmektedir. Bunun en önemli kanıtı da aşağıda görüleceği üzere Saray şehrindeki ticaret mallarının çeşitliliği ve ürün zenginliğidir.

Emir Timur sonrası dönemde yani Şahruh'un iktidarda olduğu zamanlarda Altın Orda ile münasebetlere dair kaynaklar sessiz kalmaktadır. Bu sessizliğin sebebi muhtemelen bu dönemde siyasî kargaşanın yaşanmadığından kaynaklanmaktadır. Diğer taraftan kuzeyden ciddi bir tehlike zuhur etseydi bu konuda kaynaklar muhakkak bilgi verirlerdi. Bununla birlikte Şahruh her ne kadar kuzeyden bir tehlike yaşanmadığını görse de bu bölgeleri denetlemek, keşif birlikleri çıkarmak konusunda da ihtiyatlı davrandı. Öyle ki Harezmi'nin Altın Orda'nın kuruluşundan bu yana her kargaşa zamanında yönünü Altın Orda'ya çevirmesi Emir Timur zamanında bile kendini hissettirmişti. Bu sebeple Emir Timur Harezmi'yi daima itaat altında tutmak istemiştir. Şahruh da babasıyla aynı politikayı takip etti. Ancak onun zamanında sükûnetin sağlanması dolayısıyla çatışmalar ortaya çıkmadı. Buna rağmen Şahruh, Harezmi dâhil olmak üzere Altın Orda sınırlarında daima keşif birlikleri görevlendirdi. Semerkandî, Şahruh'un her yıl birkaç tümen emirinin Cürcan'da kışlak yapıp Deşt-i Kıpçak ve Özbek tarafındaki askerlerin hareketlerinden haberdar olmaları için görevlendirdiğini zikretmektedir.³⁸

Tacir Hoca Şemseddîn Muhammed, muhtemelen Herat ve Harezmi'de iyi fiyata satmayı düşündüğü ürünleri Şiraz'dan satın aldı. Risâlede belirtilmese de Herat ve Harezmi şehirlerinden bazı ürünler de kendisine sipariş edilmiş olabilir. Her iki ihtimal de taciri bu şehirlerden yüksek kâr elde etme olanağına teşvik etmiş olmalıdır. Bu bağlamda Hoca Şemseddîn Muhammed, Şiraz şehrine gelerek buradan *lâl*, *itriyât*, *kehrîbâr*, *agâr ağacı*, *beyaz sandal ağacı*, *kırmızı sandal ağacı* ile çeşitli baharat ürünlerini Herat ile Harezmi'e ihraç etti. Bununla birlikte Yezd şehrinde satın aldığı mallarına daha önce Herat, Harezmi ve Ürgenç'te aldığı ürünleri de ekleyerek tamamını Saray şehrinde satmak üzere yola çıktı.³⁹ Tacirin bu güzergâhtan Saray şehrine geçmek için kullandığı merkez Harezmi şehri idi. Burada daha çok ziynet eşyalarına yönelik *inci*, *boncuk*, *amber*- ürünler satın alıp Saray şehrine hareket etti. Harezmi'den satın aldığı baharat ve abanoz gibi ürünler de Saray'a taşınan mallar arasındaydı.⁴⁰ Şemseddîn Muhammed Saray şehrine geldikten sonra elindeki malların tamamını sattı. Satış işlemini gerçekleştirdikten sonra bu defa ülkesinde satmak amacıyla Saray şehrinde ithal ürünler satın aldı. Şemseddîn Muhammed'in ihraç ettiği mallar daha çok baharat ve ziynet eşyalarından oluşurken, ithal malları arasında kumaşlar bulunmaktaydı. Özellikle sipariş üzerine satın aldığı anlaşılan ipek, kemha, atlas, Rus keteni, yünlü kumaşlar tacirin ana ithal mallarını kapsamaktaydı. Bununla birlikte Saray şehrinde satılan *Abrişim-i Çinî* [Çin ipeği] ile bu üründen elde edilen kumaş ve kürkler de ithalatı yapılan ürünler arasındaydı.⁴¹

Hoca Şemseddîn Muhammed'in sipariş listesinde bulunan ürünlere bakıldığında Saray şehrinde üretilen kürklerin Herat'ta en çok talep edilen ticarî emtia olduğu anlaşılmaktadır.⁴² Saray şehrinde ucuz bir fiyata ithal edilen bu malların nakliye ücretleri, yol masrafları ve sermaye haricinde yüksek bir kazanç bıraktığı görülmektedir.⁴³

Şemseddîn Muhammed'in bu ticaret yolculuğundaki esas maksadı Çin ve Avrupa tekstil ürünlerini Timurlu coğrafyasına ithal etmektir. Nitekim buradan ucuza satın aldığı yünlü kumaşlar ve yarı ham ipekten elde ettiği kâr ortalama %75'tir. Aynı zamanda Rus keteni ile Çin ipeğinden %300; Çin ham

³⁶ N. V. Pigolevskiya-A. Yu. Yakubovskiy vd., *İstoriya İrana s Drevneysih Vremen da Kontsa XVIII veka*, (İzdatelistva Leningradskago Universiteta, 1958), 231-232.

³⁷ Bu konuda herhalde en şiddetli eleştiriyi yapan, Deşt-i Kıpçak'ı adeta yaşanılmaz durumda resmeden dönem müelliflerinden İbn Arabşah'tır. Onun ifadesine göre Saray şehri Timur'un kasırgasından sonra bir daha toparlanamadı. İbni Arabşah, *Acâibu'l-Makdûr*, 138-143.

³⁸ Kemaleddîn Abdurrezak-ı Semerkandî, *Matlau's-Sayen ve'l-Mecmau'l-Bahreyn*, tash. Abdülhüseyin Nevayî, (Tahran: Müessese-i Mütalaat-ı Tahkikat-ı Ferhengî, 1372), II-II: 604.

³⁹ el-Kumî, *Şemsu's-Siyâk*, vr. 132b-133a.

⁴⁰ el-Kumî, *Şemsu's-Siyâk*, vr. 131b-132a.

⁴¹ el-Kumî, *Şemsu's-Siyâk*, vr. 133b-134a.

⁴² XI, XII ve XIII. yüzyıllarda da hem doğu hem de batı ülkeleri için kürk ticaretinin merkezi Rusya topraklarıydı. Arsenio Peter Martinez, "Kurumsal Gelişme, Gelirler ve Ticaret", *İç Asya Tarihi Cengizliler Çağı*, haz. Nicola Di Cosmo, Allen J. Frank, Peter B. Golden, ed. Altay Tayfun Özcan, (İstanbul: Kronik Yayınları, 2022), 178-179.

⁴³ Bostancı, *Timurlu Devleti'nin İktisadi Yapısı*, 343.

ipeğinden %500; Çin sateninden %700 miktarına ulaşıyordu. Ancak Şemseddîn Muhammed'in satın aldığı bu ithal ürünleri istediği fiyattan satamadığı şehirler de vardı. Söz gelimi Şiraz pazarlarında Rus keteni, Çin ipeği ve Çin satenine fazla rağbet olmadığı için tacir etmek amacıyla bu stokladığı ithal ürünlerin çoğunu Herat ve Yezd şehirlerinde yünlü kumaş ile koyun derisinden yapılan yerel tekstil ürünleri karşılığında sattı. Bu satıştan Şiraz'da %41 ile %25 arasında ek kâr elde etti. Yezd şehrinde zaten önemli bir rağbet gören ipek endüstrisinden faydalanarak Saray şehrinde ithal edilen ipek ürünlerinin büyük miktarını burada sattı.⁴⁴ Bu kazanca göre tüccar satmış olduğu ürünlerin toplamından yüz bir bin yedi yüz kırk dinar gelir elde etti.

Timurlu Devleti'nin hâkimiyeti altındaki bölgelerden ihraç edilen baharatlardan, Emir Timur'un 1395 yılındaki yıkımından sonra toparlanan Saray şehrindeki satın alım değerinin %50 oranla daha uygun bir kazanç sağlandığı görülmektedir. Öyle anlaşılıyor ki, Hint baharatları ve malları için Şiraz'da ödenen fiyatlar ile Altın Orda coğrafyasındaki fiyatlar arasında pek de fark yoktu. Tacir Şemseddîn Muhammed tarafından Şiraz'da satın alınan incilerin en parlak olanlarından *-muhtemelen Hoca Şemseddîn için % 137 ½ kârla Herat'taki Timurlu sarayında kaldı-* küçükleri ölçekliler ile süslemede kullanılan inciler Saray şehrine ihraç edildi.⁴⁵

Şemseddîn Muhammed 1438 yılı başlarında on deve yükü ticaret ürünü ile Şiraz'dan çıkıp Herat ve Merv üzerinden Harezm'e geldi. Harezm şehrinde Ürgenç'e geçerek alışverişini tamamladıktan sonra Saray şehrinde güzergâhını tamamladı. Buradaki ticarî faaliyetlerini sona erdirdikten sonra tekrar Horasan'a geçti. Ardından Yezd üzerinden 725 gün sonra yani 1440 yılında Şiraz'a döndü. Aynı zamanda Şiraz'da Mirza Abdullah'ın hazinesinden bir miktar kredi aldığı anlaşılmaktadır. Nitekim Şemseddîn Muhammed, emir-zâdenin sağladığı bu malî destekle kazanç sağlayacağı merkezlerde ticarete girişti.⁴⁶ Öte yandan on develik bir kervanla Haziran 1438'de Şiraz'dan yola çıkan Hoca Şemseddîn Muhammed'in alım-satım faaliyetlerinin verilerine dair reel mahiyetinin ortaya çıkması daha aşikârdır. Nitekim işe ilk koyulduğunda elinde sadece 30.000 dinar vardı. Fakat elinde bu sermaye Timurlu yöneticilerinden aldığı borçtu. Bu borcun yarısı Sahib Sultanşah Abdülmümin aracılığıyla 1440 yılında geri ödemesi yapılması şartıyla verilmişti. Abdülmümin'in kimliğine dair kesin bilgiler bulunmasa da isminin önündeki "Sahib" ünvanı, muhtemelen onun Şiraz'daki vilayet merkezinde üst kademe bulunan bir görevli olduğunu göstermektedir.

Şemseddîn Muhammed sermayenin diğer yarısını Hoca Kemaleddîn Hüseyin adlı bir Şirazlı tüccardan yine aynı tarihte -1440- ödenmek şartıyla bir çek karşılığında aldı. Kendisi de bir tüccar olan Hoca Kemaleddîn Hüseyin muhtemelen elindeki sermayesini devlet hazinesinden kâr amaçlı bir fon olarak aldı. Fakat planladığı ticaret işini Şemseddîn Muhammed'e verdiği gibi elindeki sermayesini de ona teslim etmiştir. Nitekim risalenin mukaddime kısmında yapılan ticaret işinin Kemaleddîn Hüseyin adına yapıldığı zikredilmektedir.⁴⁷

Şemseddîn Muhammed burada tüm stokunu, malların ilk değerinin *-ürün değeri + giderler-* cari fiyatından % 50 kazanç payıyla elinden çıkardı. Bu durumda 31.500 dinar kazanç elde etti. Fakat Altın Orda sahasında kâr ettiği para birimi ile diğer bölgelerdeki para birimleri farklıydı. Burada kazandığı para birimi *som* üzerinden hesaplandı. 75 Siraz dinarı 1 *som* oluşturduğundan, Saray'daki geliri 420 som'a ulaşıyordu. Buna ek olarak, Herat ve Ürgenç'teki yaptığı satıştan elinde kalan 15.429 dinar vardı. Şemseddîn Muhammed 46.929 dinar sermaye toplamı ile Saray kentinde oldukça yüklü ürün aldı. Saray kentindeki bu alışverişlerden sonra tüccarın 1029 dinar sermayesi kalmıştı. Bu kalan parayı Saray kentinden Herat'a dönüş yolculuğunda harcadı. Böylece, Herat'a ulaştığında Şemseddîn Muhammed'in sahip olduğu malların malî değeri 45.900 dinardı. Bunlara ilave olarak taşımacılık harcamaları kalan kazançtan düşürülünce elinde 229 dinar kaldı. Şemseddîn Muhammed'in Herat'taki işi kısmen takas, kısmen de satıştan ibaretti. Memleketi Siraz'a dönmek için Herat'tan ayrılırken bilançosu, toplam 105.000 dinarlık ciro ve Saray kentinden satın alınan 14.350 dinar değerindeki bir taşıma stoğunu maliyet fiyatı gösterdi.⁴⁸

⁴⁴ Hinz, "Ein orientalisches Handelsunternehmen im 15. Jahrhundert", 335.

⁴⁵ Bostancı, *Timurlu Devleti'nin İktisadî Yapısı*, 343.

⁴⁶ Aka, *Şahrüh ve Zamani*, 203.

⁴⁷ el-Kumî, *Şemsu's-Siyak*, vr. 131a-131b; Bostancı, *Timurlu Devleti'nin İktisadî Yapısı*, 372-373.

⁴⁸ el-Kumî, *Şemsu's-Siyak*, vr. 132a.

Şemseddîn Muhammed, nakliye ve vergi ücretlerine dair kayıtları da yine yazmış olduğu sipariş listesine dâhil etti. Söz gelimi *bâc*⁴⁹ harcı yalnızca tüccardan alınmazdı. Bununla birlikte özellikle şehirlere getirilen tarım ve hayvan mahsullerinden de alınır. Diğer taraftan şehirlerde alınan *bâc* vergisinin tutarı belli değildi. Öte yandan kroniklerde de *bâc* vergisinin kesin tutarına dair bilgi bulunmamaktadır. Dolayısıyla vergi tutarında kesin bir değer oluşturulmaması ile bu değer doğrudan şehir idarecileri tarafından belirlenmesi iç ve dış pazardaki ticaret konusunda oldukça karmaşıklığa sebep olmuştur.⁵⁰ Ancak Şemseddîn Muhammed'in gittiği güzergâhlarda ödediği vergi miktarına dair kayıtlar mevcuttur. Söz gelimi tüccar Harezmi'den Saray kentine hareket ederken her on yük için bedel olarak 60 dinardan 600 dinar tutarında vergi ödedi.⁵¹

Harezmi tamgası ve nakliye ile ihracatı: 3395 dinar
Şiraz'dan Harezmi'e kadar 2600 dinar
Harezmi'den Saray'a kadar 795 dinar ⁵²

Şemseddîn Muhammed'in ticaret amaçlı taşıdığı malları hangi ağırlık birimleriyle taşıdığına da bir önemi vardır. Nitekim bu noktada söz konusu döneme ilişkin olduğu kadarıyla, yalnızca bu araştırmanın sonuçları verilmektedir. Farsça ağırlık birimleri 14. yüzyılın ortalarına kadar ağırlıklı olarak, Gazan Han'ın 1300 yılındaki ağırlık reformu için temel aldığı Tebriz *menn*'ine⁵³ göre 260 *dirhem*⁵⁴ olarak hesaplanıyordu. Böylece *menn*'in o dönemki kapasitesi yaklaşık 5/6 kilogram ağırlığındaydı. Farsça *dirhem* ağırlığı görünüşe göre en azından 3.207 gramlık Anadolu *dirhem* ağırlığına karşılık geliyordu.⁵⁵ Arap kültür alanındaki *dirhem* ağırlığı ise 3.125 gram idi. İran'da 14. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, bugün hala kullanılmakta olan yaklaşık 3 kilogramlık daha büyük *menn* ağırlığı hâkim olmuştur. Daha ince numuneleri daha küçük, daha iri olanları ise daha büyük *menn* ağırlığına göre satmak adet haline geldi. Öte yandan ipeğin, Saray şehrinde genellikle kullanılabilecek şekilde gelen ve yaklaşık 1,9 kilogram ağırlığında olan kendi *menn* ağırlığı vardı. Bu verilere göre 30 *menn*'e karşılık gelen ham ipeğin kantarı böylece 57 kilogram ağırlığındaydı.

⁴⁹ Kelimenin aslı Farsça olup "hisse, pay" anlamına gelmekte ve ilk defa eski Fars yazıtlarında *bâcî* şeklinde geçmektedir. Bu vergiyi toplayana da o dönemde *bâcîkâre* denilmiştir. Eski İran metinlerinde halkın hükümdarlarına ödedikleri vergi ve haraç anlamında *bâc* terimi kullanılmıştır. Bu vergi çoğunlukla bir şehirden bir şehre gelen tüccardan da alınır. İ. P. Petruşevskiy, *Zemledeliye Agrarniye Omoşenya v Irane XIII-XIV Vekov*, (Moskva-Leningrad: Izdatelistva Akademii Nauk SSSR, 1960), 387; Minovî-Minorsky, "Nasîr al-Dîn Tûsî on Finance", 775; Erdoğan Merçil, *Selçuklularda Vergiler*, (İstanbul: Bilge Kültür-Sanat Yayınları, 2021), 16; Celal Yeniçeri, "Bâc", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 1991), IV: 411.

⁵⁰ R. G. Mukminova, *Očerki po istorii remesla v Samarkande i Bukhारे XVI vv.*, (Taşkent: 1976), 211; R. G. Mukminova, *Sotsial'naya Differentsiatsiya Naseleniya Gorodov Uzbekistana Konets Xv—Xvi vv.*, (Taşkent: Akademia Nuk Uzbekskoy CCR İnstitut İstorii, 1985), 31.

⁵¹ el-Kumî, *Şemsü's-Siyak*, vr. 132a; Aynı şekilde 1470 yılında Diyarbakır ipeğin transit ve mübadele merkezi idi. İran'dan bu muntakaya getirilen ipek, oradan Halep'e gönderiliyordu. Bu muntakada her 27 *menn* ipekten 27 akçe *bâc* alınır. Hinz, "Ein orientalisches Handelsunternehmen im 15. Jahrhundert", 318; Fahri Dalsar, *Türk Sanayi ve Ticaret Tarihinde Bursa'da İpekçilik*, (İstanbul: Sermet Matbaası, 1960), 242; Bostancı, *Timurlu Devleti'nin İktisadî Yapısı*, 454.

⁵² el-Kumî, *Şemsü's-Siyak*, vr. 132a.

⁵³ Sözlükte "saymak, hesaplamak, tahsis, tayin ve taksim etmek" anlamındaki *menn* kökünden olan kelime belli miktarda hisse, pay, kısmet manasında muayyen ölçüyü ifade etmektedir. Antik devrin minesini olan *menn*, şer'iydi ve her biri 130 *dirhem* olan 2 ritla eşitti. *Menn* ağırlığı Ortaçağ Irak'ında yaygındı. 1 *menn* her zaman 2 Bağdad ritlına eşitti. Bu ritl bir kesime göre 401,78 g. diğer bir kesime göre 130 *dirhem* yani 406,25 g. idi. Dolayısıyla Ortaçağ Irak'ında bir *menn* ağırlığın her biri 3,125 g. olan 260 *dirhem* olarak ele alınmaktaydı. Bunun sonucunda 816,5 gramlık bir ağırlık ortaya çıkmaktaydı. İran'da ise *menn* en önemli eşya ağırlığında kullanılan birimdir. Bu birim, bugün bile yerini kilografa bırakmış değildi. Fakat Ortaçağ İran'ında üç çeşit *menn* varlığını sürdürübilmişti. Bunlardan 260 *dirhemlik* ya da 833 gramlık (5/6 kg) küçük *menn* ağırlığı; 3 kg'lık büyük *menn* ağırlığı ve 1920 gramlık orta *menn* ağırlığıydı. Tebriz'de kullanılan şer'î *menn* ise ağırlığı 260 *dirhem* olarak esas alınır. Bu bakımdan Timurlular devrinde hassas mallar şer'î ya da kabaca büyük *menn* yani 3 kg. esas alınarak ölçülürdü. Walther Hinz "İslâm'da Ölçü Sistemleri", çev. Acar Sevim, *Türklük Araştırmaları Dergisi*, 5/1989, (İstanbul: 1990), 19-22; Cengiz Kallek, "Men", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 2004), XXIX: 105-107.

⁵⁴ Bütün İslam ağırlık ölçüsü sisteminin temelini Yunanlıların drahmisine dayanan *dirhem* ile Bizans-Roma ölçüsü *Solidus*'a dayanan *miskal* oluşturmaktadır. Şeriatı göre *miskalın* *dirheme* nisbeti 7:10, uygulamada ise 2:3'tü. Diğer bütün ölçülerin tespiti, bu iki birimin doğru bir şekilde tespit edilmesine bağlıdır. *Miskal* ve *dirhem*, hassas eşya ağırlıkları olarak para ağırlıklarından oldukça farklı değerler göstermişlerdir. Buna göre Ortaçağ döneminde belirlenen birime göre bir *dirhem* ortalama 3.08 gram olarak kabul edildi. Halil Sahillioğlu, "Dirhem", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 1994), IX: 368-371.

⁵⁵ Hinz, "Ein orientalisches Handelsunternehmen im 15. Jahrhundert", 325.

Para birimi göstergeleri neredeyse her zaman *dinar*⁵⁶ cinsindedir. Sadece Saray'daki satışlarda değerler Altın Orda İmparatorluğu'nun para birimi olan *som* cinsinden kaydedilmiştir. Bir *som*, yaklaşık 200 gram ağırlığında değişen küçük bir gümüş çubuktan oluşuyordu ve tam ağırlık çubuğun üzerine yazılıyordu.⁵⁷ Buna ek olarak, malların Şiraz'dan Herat - Merv üzerinden Harezm'e, bugün Amu Derya üzerinde Ürgenç'in güneyinde Yılanbalığı'nın Aral Denizi'ne döküldüğü yere ve oradan da Volga üzerinde, bugünkü Stalingrad'dan çok uzak olmayan Altın Orda İmparatorluğu'nun başkenti Saray'a taşınması için gereken masraflar da vardı. Şemseddin Muhammed, yaklaşık 1 ½ ton ağırlığındaki malların taşınması için Şiraz'dan deve kiraladı. Nakliye, gümrük vergileri ile kişisel harcamalar için yaptığı masrafların dökümü aşağıdaki gibidir:

İran'dan Yapılan İhracatın Gider Raporu

Şiraz'dan Harezm'e 10 deve kirası	Her bir deve 200 dinar	2000 dinar
Şiraz'dan Harezm'e giderken iç gümrük vergileri (bâc) ve diğer masraflar	Yük başına 60 dinar; burada on parça yük almıştı.	600 dinar
Harezm'den Saray şehrine 20 deve kirası	Her bir deve kirası 20 dinar	400 dinar
Harezm vilayetinden Saray şehrine baharat ve abanoz ithali	14 deve yükü için %2½ ticaret ve işletme vergisi (tamga)	395 dinar
Şiraz'dan Saray şehrine mal ihracatının toplam maliyeti	3395 dinar	
Böylece toplam giderler: 25.253 2/3 dinar.		

Şemseddin Muhammed, bu işe başlarken 30.000 dinarlık sermayesi vardı. Bununla birlikte ticaret ürünlerinin tedariki ile nakliye ücretleri düşüldükten sonra geriye 4.746 1/3 dinar kalıyordu. Tüccar elde edilen bu parayı nasıl kullandığından bahsetmemektedir ancak bu meblağ muhtemelen onun ve yardımcılarının geçimi için kullanılmıştır.

Şemseddin Muhammed önce Herat'tan Amu Derya'nın aşağı kısımlarındaki Harezm'e gitti. Tüccarın buradaki satışları çok sınırlıydı. Herat ve Harezm şehirlerinde yaptığı ticaretten 15.429 dinar kâr edip bunun 9500 dinarı sadece incilerden elde edilmişti. Dolayısıyla Harezm'den sonra Ürgenç'te yaptığı ticaretten 5.929 dinar kazanmıştı. Harezm'e nazaran Ürgenç'teki bu düşük kâr hacminin esas sebebinin Emir Timur tarafından bölgenin yıkılması ve ondan sonra bir daha toparlanamaması olduğu anlaşılmaktadır. Tacir, Ürgenç'ten sonra Saray şehrine Şiraz şehrindeyken yanında bulunan ticaret ürünleri ile yaklaşık 21.000 dinar; 14 deve, 6 at ile çeşitli erzakla gelmişti.⁵⁸

Toplam 46.929 dinar olan bu sermaye ile Hoca Şemseddin Muhammed Saray'da şunları satın aldı:

Kuzey Çin'den ithal edilen ürünler		
İthal ürün	Ağırlık	Fiyat
Ham İpek	2 kantar= 60 menn: yaklaşık 114 kg.	40 som
Kemha	Her biri 2 som olan 50 tak cübbe	100 som
Atlas	1 som olan 50 cübbe	50 som
Örmek	Her biri 3 som olan 10 parça	30 som
Avrupa'dan ithal edilen ürünler		

⁵⁶ Ağırlığı bir miskal olarak darbedildiğinden bu adla anılan dinar aslında bir Bizans para birimiydi. Bizans imparatoru Constantin tarafından solidus adıyla basılan nizamî olarak 4,5 gram ağırlığındaki bu sikke daha sonra İslam öncesinde Suriye ile ticarî münasebetlere bulunan Mekkeliler tarafından kullanıldı. Arapçaya dinar şeklinde geçen bu para birimi o dönemde Halil Sahillioğlu, "Dinar", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, c. 9, (İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 1994), IX: 352-355.

⁵⁷ Altın Orda hanları tarafından basılan XIII. ve XIV. Yüzyıllarda Karadeniz bölgesinin başlıca para birimi som idi. Venedik ducatu gibi ağırlığı ve alaşımı da bu süre boyunca sabit kalmış ve XIV. yüzyılda dirhem hesap parası olarak değişmiştir. Emel Kılıç, *Altın Orda Devleti'nin İktisadi Tarihi (XIII-XV. Yüzyıllar)*, (Doktora tezi), (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2017), 425.

⁵⁸ Hinz, "Ein orientalisches Handelsunternehmen im 15. Jahrhundert", 330.

Rus keteni	Her biri 20 som olan 10 balya	200 som
Yünlü kumaş	Her biri 360 dinar olan 40 parça	14.400 dinar
		Saray şehrinde toplam alışveriş: 45.900 dinar

İthal Mallar

Altın Orda'nın başkentindeki bu alışverişlerden sonra Şemseddîn Muhammed'in elinde nakit olarak 1029 ¹/₃ dinar kaldı. Bunu Saray'dan Herat'a dönüş yolculuğunda harcadı:

Saray şehrinden Horasan hududuna kadar yük taşımak için 2 deve kirası, ayrıca binek ve erzak devesi için kira	500 dinar
Horasan sınırından başkent Herat'a deve kirası	200 dinar
İki deve yükü için ticaret ve işletme vergisi (tamga)	100 dinar
Saray şehrinden Herat'a ulaşım maliyetinin toplamı	800 dinar

Bu yapılan alışverişe göre 1439 yılında Saray şehrindeki bazı ticaret malları ve fiyatları şöyledi:

Eşya	Fiyat
Amber	1 miskal 9 dinar
Biber	1 menn (5/6 kg) 6 dinar
Zencefil	1 menn 3 dinar
Hindistan cevizi	1 menn 5 dinar
Karanfil	1 menn 11,70 dinar
Kızılağaç	1 menn 4 dinar
Abanoz	1 menn 5 dinar
Çin ham ipeği	1 menn (1.9 kg) 50 dinar
Şam ipeği	1 tak Şam ipeği yaklaşık 150 dinar
Çin pamuk sargılı yarı ham ipek	1 tak 225 dinar
Saten	1 tak Çin sateni 75 dinar
Pamuklu kumaşlar	Avrupa ince yünlü kumaş (soffa-i murabba, kareli) 1 tak 360 dinar

Hinz, yapmış olduğu çalışmasında Saray şehrinde satılan aynı malların diğer ülkelerin başkentlerindeki fiyatlarını karşılaştıran bir liste yapmıştır. Bu listeye göre Saray şehrinde satılan malların diğer bölgelerle kıyaslandığında dünya piyasasıyla eşit miktarda seyrettiği kanaatine varmıştır. Söz gelimi Şemseddîn Muhammed, Saray şehrinde yaptığı ticaretle %50 kâr elde etmişti. Bu durumda Altın Orda İmparatorluğu'nun başkenti Saray şehrinde baharat fiyatları kabaca Mısır'da satılan fiyatlarla eşdeğerdi. Bu da fiyatların dönemin dünya piyasası fiyatlarıyla aynı olduğunu göstermekteydi.⁵⁹ Bununla birlikte bazı ürünlerin Saray şehrinde daha yüksek fiyata satıldığı da anlaşılmaktadır. Bu artışın sebebinin aslında ürünün yetişme durumu, siyasî ve coğrafi şartların belirleyici rol oynamasıydı. Örneğin İran, Mısır ve Anadolu'daki temel pazarlarda satılan baharat ve gıda maddeleri neredeyse aynı fiyata satılırken Saray şehrindeki ihraç mallarının diğer bölgelere nazaran yaklaşık %50 daha yüksek fiyata satıldığı görülmektedir.⁶⁰

Sonuç

Orta Çağ tarihinin umumî kronikleri dışında dönemin iktisadî yapısı ile ticaret hayatını aktaran münşe'ât, inşâ ve risâle kayıtlarından elde edilen veriler de son derece önemli kaynaklardır. Bu

⁵⁹ Hinz, "Ein orientalisches Handelsunternehmen im 15. Jahrhundert", 340.

⁶⁰ Bu konuya dair tafsilatlı bilgi ve karşılaştırma için bkz. Walther Hinz, "Lebensmittelpreise im mittelalterlichen Vorderen Orient", *Die Welt des Orients*, Bd. 2, H. 1, 1954, 52-70.

çalışmada Timurular döneminde yazılmış, Altın Orda Devleti'nde yapılmış bir ticaret raporunun maliye risâlesindeki verilerine ulaşılmıştır. Esasen bir maliye raporu olarak sunulan risâlenin kaynağı doğrudan Herat, Harezm, Saray, Yezd gibi şehirlerde ticaret yapan tacir Şemseddîn Muhammed'in ticaret raporlarından meydana geldiği görülmüştür. Bu ticaret raporunda zikredilen ticaret ürünleri, ürünlerin fiyatları, ürünler ve ticaret güzergâhlarından alınan vergiler Kumî'nin raporunu oluşturmasına yardımcı olan en önemli veriler olmuştur. Diğer taraftan XV. yüzyılın ikinci yarısına doğru Altın Orda Devleti'nin başkenti Saray şehrindeki ticaret hayatının da canlı olduğu yine bu kayıtlar sayesinde anlaşılmaktadır. Bununla birlikte umumî kroniklerde zikredildiği gibi Emir Timur'un Harezm ve Saray şehrini büyük oranda tahrip ederek, zikredilen bölgelerde sosyal ve ticarî hayatın sekteye uğratıldığı gibi görüşlerin tamamen gerçeğe aykırı olduğu da gözlemlenebilmiştir. Zira doğu ve güney bölgelerinden kuzeye gelerek ticaret yapılmasının başka bir açıklamasının bulunmadığı görülmektedir. Bilhassa Saray'da Çin ipeğinin ve sateninin bulunması önemlidir. Bu, Batu zamanında kurulmaya çalışılan İpek Yolu'nun kuzey hattının işlerliğinin XV. yüzyıla kadar devam ettiğini göstermektedir. Aynı zamanda kayıtlar, Saray kentinin uluslararası ticaret hayatını da yansıtmaktadır. Şehrin; Çin, Avrupa ve Rus mamullerinin doğu ürünleriyle buluşma noktası olması, Altın Orda merkezinin küresel ticarete önemli bir mevkide bulunduğu işaret eder. Kaynağın bir diğer önemli yönü, malların fiyatına ilişkin sunduğu verilerdir. İncelenen dönem içerisinde Saray kentindeki ticaret ürünlerinin diğer bölgelerdeki piyasa ile yakın bir fiyat arzına sahip olduğu anlaşılmaktadır. Ticaret mallarının çeşitliliği, ihraç ve ithal malların bu bölgede satılması bölgenin ekonomik yapısında ürün yelpazesinin farklılık arz ettiği görülmüştür.

KAYNAKÇA

- Abdullah Püser Muhammed b. Kiya el-Mazenderanî, *Risale-i Felekiyye (Kitab-us Siyakat)*, çev. İsmail Otar, İstanbul: İSMMMMO Yayınları 2013.
- Aka, İsmail, *Mirza Şahrüh ve Zamanı (1405-1447)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1994.
- Ali b. Muhammed el-Kumî, *Şemsü's-Siyak*, Ayasofya Kütüphanesi nr. 3986.
- Beyani, Şirin, *Zen der Asr-ı Moğol*, Tahran: Ustad-ı Danişgah-i, 1388.
- Beyani, Şirin, *Moğol Dönemi İran'ında Kadın*, çev. Mustafa Uyar, Ankara: TTK Yayınları, 2015.
- Bostancı, Fatih, "Altın Orda Devleti'nde Yerleşik Hayatın İlk İzleri: Saray Şehri", *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 3/6, 2021, 229-240.
- Bostancı Fatih, *Timurlu Devleti'nin İktisadî Yapısı*, İstanbul: Efeakademi Yayınları, 2024.
- Dalsar, Fahri, *Türk Sanayi ve Ticaret Tarihinde Bursa'da İpekçilik*, İstanbul: Sermet Matbaası, 1960.
- Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, C. I, çev. A. Sait Aykut, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2000.
- Ebu'l Fida, *Ebu'l Fida Coğrafyası (Takvim'ül Büldan)*, çev. Ramazan Şeşen, İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2017.
- el-Ömerî, *Mesâlikü'l-ıbsâr fî Memâlikü'l-ımsâr (Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım)*, çev. D. Ahsen Batur, İstanbul: Selenge Yayınları, 2014.
- Ferhnakî, Şahram -Cemşid Nevruzî-Şehram Yusufi Fer-Huşeng Hüsrevbegi, "Avamil-i Müessir ber Vaziyeti Ticaret Horasan ve Maverâünnehir der devran-ı Timuriyan", *Mecelle-i Pejoheşha-i Tarih-i İran ve İslam*, 23/1397, 153-176.
- Frank, Irene-David M. Brownstone, *The Silk Road a History*, New York: Publication Data, 1986.
- Frye, Richard Nelson, *The History of Ancient Iran*, München: C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, 1984.
- Gıyasüddîn b. Hümamüddîn Hüseyin-i Hândmîr, *Düstûrû'l-Vüzerâ*, tash. Seyyid Nefisî, Tahran: İntişarât-ı İkbâl, 1317.
- Grousset, Rene, *Bozkır İmparatorluğu (Attila- Cengiz Han- Timur)*, çev. M. Reşat Uzmen, İstanbul: Ötüken Yayınları, 2017.

- Hinz, Walther, "Ein orientalisches Handelsunternehmen im 15. Jahrhundert", *Die Welts des Orients* Bd. 1, H. 4, 1950, 313-340.
- Hinz, Walther, "İslâm'da Ölçü Sistemleri", çev. Acar Sevim, *Türklük Araştırmaları Dergisi*, 5/1989, İstanbul: 1990, 1-82.
- Hinz, Walther, "Lebensmittelpreise im mittelalterlichen Vorderen Orient", *Die Welt des Orients*, Bd. 2, H. 1, 1954, 52-70.
- Hinz, Walther, *Die Risâlâ-ye Falakiyyâ Des 'Abdollaâh Ibn Moâhammad Ibn Kîyâ al-Mâzandarânî Ein persischer Leitfaden des staatlichen Rechnungswesens (um 1363)* Wiesbaden: Franz Steiner Verlag GMBH, 1952.
- İbn Arabşah, *Acaibu'l Makdûr*, çev. D. Ahsen Batur, İstanbul: Selenge Yayınları, 2012.
- Kafalı, Mustafa, *Altın Orda Hanlığı'nın Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, İstanbul: İstanbul Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1976.
- Kalan, Ekrem, "XIII. Yüzyıllarda Kuzey İpek Yolu ve Altın Orda Hanları'nın Ticaret Politikaları", *Avrasya Etüdüleri*, 45/2015-I, *İpek Yolu Özel Sayısı*, TİKA, Ankara: 2014.
- Kallek, Cengiz, "Men", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 29, Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 2005, 105-107.
- Kemaleddîn Abdurrezak-ı Semerkandî, *Matlau's-Sayen ve'l-Mecmau'l-Bahreyn*, C. I-II, II-II, tash. Abdülhüseyin Nevayî, Tahran: Müessesese-i Mütalaat-ı Tahkikat-ı Ferhengî, 1372.
- Kemaloğlu, İlyas, *Altın Orda ve Rusya "Rusya Üzerinde Türk-Tatar Etkisi"*, İstanbul: Ötüken Yayınları, 2015.
- Kılıç, Emel, *Altın Orda Devleti'nin İktisadi Tarihi (XIII-XV. Yüzyıllar)*, (Doktora Tezi), Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017.
- Koç, Dinçer, *İdil Bulgarları*, İstanbul: Selenge Yayınları, 2021.
- Koç, Dinçer, *Altın Orda Tarihi*, İstanbul: Bilgeoğuz Yayınları, 2025.
- Kurat, Akdes Nimet, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara: TTK Yayınları, 2019.
- Martinez, Arsenio Peter, "Kurumsal Gelişme, Gelirler ve Ticaret", *İç Asya Tarihi Cengizliler Çağı*, haz. Nicola Dı Cosmo, Allen J. Frank, Peter B. Golden, ed. Altay Tayfun Özcan, (İstanbul: Kronik Yayınları, 2022) 163-190.
- M. Małowist, Saraï la Nouvelle, capitale de la Horde d'Or. (R. Kimball, çev.). *Western Europe, Eastern Europe and World Development, 13th-18th Centuries içinde* ed. Batou & H. Szlajfer, Leiden-Boston: Brill, 2010, 325-338.
- Merçil, Erdoğan, *Selçuklularda Vergiler*, İstanbul: Bilge Kültür-Sanat Yayınları, 2021.
- Minovî, M. and V. Minorsky, "Nasîr al-Dîn Tûsî on Finance", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, VOL. 10, No. 3, 1940, 755-789.
- Muhammed b. Havend Şah b. Mahmûd Mîrhând, *Târih-i Ravzatü's-Sefâ fi Sîreti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ*, C. VI/II haz. Cemşid Kiyânfer, Tahran: İntişarat-ı Esatir, 1385.
- Muhammed Yusuf Vale-i İsfahanî, *Tarih-i Holdberin (Tarih-i Timuriyân û Türkmenân)*, tash. Mir Haşim Muhaddes, Tahran: İntişarât-ı Miras-ı Mektub, 1379.
- Mukminova, R. G., *Ocherki po istorii remesla v Samarkande i Bukhare XVI vv.*, Taşkent 1976.
- Mukminova, R. G., *Sotsial'naya Differentatsiya Naseleniya Gorodov Uzbekistana Konets Xv—Xvi vv.*, Taşkent: Akademia Nuk Uzbekskoy CCR İnstytut İstorii, 1985.
- Özcan, Altay Tayfun, *Moğol-Rus İlişkileri (1223-1341)*, Ankara: TTK Yayınları, 2017.
- Özcan, Altay Tayfun, *Hazar Kağanlığı ve Etrafındaki Dünya*, İstanbul: Kronik Yayınları, 2019.

- Özcan, Altay Tayfun, *Batu (1206-1255) Cengiz Han'ın Batıdaki Mirasçısı*, İstanbul: Kronik Yayınları, 2024.
- Özdal, Ahmet N., *Ortaçağ Ekonomisi ve Müslüman Tüccarlar (X-XIV. Yüzyıllar)*, İstanbul: Selenge Yayınları, 2016.
- Özdal, Ahmet N., *Ortaçağ İslam Dünyasında Ekonomik Ekosistem*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2019.
- Özgüdenli, Osman G., “İlhanlı Devrine Ait Anonim Bir Münşe’at Mecmû’ası: Risâla Al-Şâhibiyya”, *Belleten*, 63/238, 1999, 725-744.
- Petruşevskiy, İ. P., *Zemledeliye Agrarniye Otnoşenya v Irane XIII-XIV Vekov*, Moskva-Leningrad: Izdatelistva Akademiyi Nauk SSSR, 1960.
- Pigolevskiy, N. V. -A. Yu. Yakubovskiy vd., *İstoriya İrana s Drevneysih Vremen da Kontsa XVIII veka*, İzdatelistva Leningradiskago Universiteta, 1958.
- Reşîdüddîn Fâzlüllâh Hamedanî, *Câmi’ü’t-Tevârîh*, tash. Muhammed Ruşen-Mustafa Musevi, C. I, Tahran: Miras-ı Mektûb, 1373.
- Sahillioğlu, Halil, “Dinar”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 9, İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 1994, 352-355.
- Sahillioğlu, Halil, “Dirhem”, *DİA, Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 9, İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 1994, 368-371.
- Sürücü, Merve -Ensar Macit, “Moğolların Kuzey’e Açılan Kapıları: Saray ve Saray el-Cedid”, *Selçuk Türkiyat*, 65, 2025, 35-54.
- Şerafeddin Ali Yezdî, *Zafernâme*, c. I-II, tash. Abdülhüseyin Nevayî, neşr., Tahran: Meclis-i Şurayî İslamî, 1387.
- Şihabeddin Abdullah Hafız-ı Ebrû, *Zübdetü’t-Tevarîh*, c. I-IV, tash. Kemal Hac Seyyid Cevadî, Tahran: Vezaret-i Ferheng û Erşad-ı İslamî, 1380.
- Yakubovskiy, A.YU., *Altın Ordu ve Çöküşü*, çev. Hasan Eren, Ankara: TTK Yayınları, 1992.
- Yeniçeri, Celal, “Bâc”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 9, İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 1991, 411-413.